

AZƏRBAYCANDA SIYASİ QÜVVƏLƏRİN MÜBARİZƏSİ VƏ KƏNDLİ AMİLİ
(FEVRAL 1917 – MAY 1918)

©2021

AYGÜN ƏZİMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1119-1816; aygun.azimova77@gmail.com

***Xülasə:** Məqalədə 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda siyasi qüvvələrin mübarizəsində kəndli amilinin rolu təhlil edilmişdir. Bu zaman həm Azərbaycan kəndlilərinin sosial vəziyyəti, həm Fevral inqilabından sonra onların yerli idarəçilikdə iştirakı, həm də siyasi qüvvələrin aqrar məsələyə münasibətlərinə diqqət yetirilmiş və 1917-1918-ci illərdə siyasi qüvvələrin mübarizəsinə kəndli amilinin əhəmiyyətli təsiri göstərilmişdir.*

Kəndlilər nə qədər siyasi cəhətdən passiv olsalar da, onların say üstünlüyü və siyasi cəhətdən yetkin kütlə olmaması siyasi qüvvələr üçün təhlükəli vəziyyət yaradırdı. Bu səbəbdən siyasi qüvvələrin ritorikasında kəndlilərlə bağlı şüarlar səsləndirilir və aqrar məsələnin həlli yolları göstərilirdi. Xüsusən, aqrar məsələnin həll edilməməsi istənilən hakimiyyətə kəndlilərin müxalifliyini təmin etmiş olurdu.

Siyasi vəziyyətin əlverişsizliyindən dolayı Müsavat partiyasının və ümumiyyətlə milli qüvvələrin aqrar məsələdə gözləmə mövqeyi tutması bolşeviklərin ritorikasında bu partiyayı “burjua və mülkədar-bəy partiyası” kimi ittiham olunması ilə nəticələnirdi. Lakin ümum-Azərbaycan milli partiyası – Müsavat mövcud şəraitdə ilk növbədə Bakıdakı müsəlman fəhləsinə və ətəlatlı müsəlman kəndlisinə deyil, milli burjuaziya və mülkədar təbəqəsinə arxalanmalı idi. Milli maraq bunu tələb edirdi.

Bolşeviklərin birinci hakimiyyəti dövründə (1918 mart-iyul) Azərbaycan kəndlisinə müncər etmək istədikləri, lakin onlar üçün yad olan torpağın sosiallaşdırılması barədə dekret isə həyata keçirilməmiş qalmışdı. Bakı XKS anti-Azərbaycan mahiyyəti aqrar siyasətdə də özünü göstərmişdi.

***Açar sözlər:** Azərbaycan kəndliləri, aqrar məsələ, aqrar hərəkət, Bakı Soveti, Müsavat partiyası, Zaqafqaziya Seymi, bolşevik hakimiyyəti, torpağın sosiallaşdırılması*

INFLUENCE OF THE PEASANT FACTOR ON THE ACTIVITIES OF POLITICAL FORCES IN AZERBAIJAN (FEBRUARY 1917 – MAY 1918)

©2021

AYGUN AZIMOVA*

* A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0002-1119-1816; aygun.azimova77@gmail.com

Abstract: *The article illuminates from different aspects the influence of the peasant factor on the activities of national and socialist political forces in Azerbaijan in 1917-1918. Referring to the archival materials and numerous periodicals, factors that determine the socio-political activity of Azerbaijani peasants are identified, certain issues such as agrarian relations and the socio-economic situation of peasants in the village, the level of participation of peasants in local administrative management after the February Revolution, the attitude of peasants and political forces to the agrarian issue, which has become urgent in the period under review, are relatedly analyzed. But, in this case, the main attention was paid to the influence of the peasant factor on the activities of the main political rivals in the Azerbaijani political arena since the second half of 1917 – the Musavatists and the Bolsheviks.*

Taking into account the specific features of the period, delays in resolving the agrarian issue and its impact on the activities of the Musavat party and consequences are analyzed; it is stated that in the national interests Musavat should rely on the national bourgeoisie and the class of landowners under the existing conditions, but not on Muslim workers in Baku, and in general on politically immature, in particular, inert Muslim peasants.

While studying the activities of the socialists among the Azerbaijani peasants, attempts of the Bolsheviks, interested in exacerbating social conflicts in the village for their political purposes, to expand their agrarian movements, especially the activities of S. Shaumyan in this sense, the interests of the Dashnaks in this matter, were analyzed. Also were stated the essence of the agrarian policy pursued by Baku Soviet of People's Commissars and the reasons for its failure.

Keywords: *peasant factor, agrarian issue, agrarian movement, Musavat party, Transcaucasian Sejm, Bolsheviks, socialization of land.*

ВЛИЯНИЕ КРЕСТЬЯНСКОГО ФАКТОРА НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (ФЕВРАЛЬ 1917 – МАЙ 1918)

©2021

АЙГЮН АЗИМОВА*

* Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-1119-1816; aygun.azimova77@gmail.com

Резюме: В статье рассмотрено с разных сторон влияние крестьянского фактора на деятельность национальных, социалистических и политических сил в Азербайджане в 1917-1918 гг. На основе материалов архива и многочисленных периодических изданий, были выявлены факторы, определяющие общественно-политическую активность азербайджанских крестьян; были проанализированы отдельные вопросы, такие, как аграрные отношения и социально-экономическое положение крестьян в селе, уровень участия крестьян в местном административном управлении после Февральской революции, отношение крестьян и политических сил к аграрному вопросу, ставшему актуальным в рассматриваемый период. Однако, в данном случае основное внимание было уделено влиянию крестьянского фактора на деятельность основных политических соперников на азербайджанской политической арене со второй половины 1917 года – мусаватистов и большевиков.

С учетом специфических особенностей периода, проанализирована задержка решения аграрного вопроса, ее влияние на деятельность партии «Мусават» и последствия; показано, что в существующих условиях «Мусават» должен опираться на национальную буржуазию и класс помещиков, а не на рабочих-мусульман в Баку, и в общем на политически незрелых, в частности, инертных крестьян-мусульман в национальных интересах.

При изучении деятельности социалистов среди азербайджанских крестьян, были проанализированы попытки большевиков, заинтересованных в обострении социальных конфликтов в селе в своих политических целях, расширить свои аграрные выступления, особенно, деятельность С.Шаумяна в этом направлении, интересы дашнаков в этом вопросе. Также была показана суть аграрной политики, проводимой Бакинским Советом Народных Комиссаров, и причины ее провала.

Ключевые слова: крестьянский фактор, аграрный вопрос, аграрное движение, партия «Мусават», Закавказский сейм, большевики, земельная социализация.

Giriş

Fevral inqilabı bir çox məsələlər kimi Azərbaycan kəndində sosial-ictimai həyata, aqrar münasibətlərə ciddi təsir edərək burada mövcud qaydaların, ictimai-iqtisadi münasibətlərin dəyişilməsini labüdləşdirirdi. İdarəçilikdə olunan dəyişiklik, perspektivdə də ola biləcək dəyişikliklərin xəbərləri Rusiyanın hər yanında olduğu kimi, lakin bir qədər gecikmiş şəkildə Azərbaycan kəndlilərinə də sirayət etməkdə idi. Nə qədər də ətalətdə olsalar da, artıq Azərbaycan kəndliləri də torpaq əldə etmək və yerli idarəçilik orqanlarına seçilmək arzularını ifadə etməyə başlamışdılar.

Təbii ki, aqrar bir ölkədə inqilabi dəyişikliklərin diktəsi altında mübarizə aparən siyasi qüvvələr fəal və ya qeyri-fəal olmasından asılı olmayaraq kəmiyyət baxımından hadisələrin gedişinə təsir edə biləcək qüvvə kimi kəndliləri də nəzərə almalı idilər. Azərbaycan kəndliləri mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin təsiri altında olan çoxsaylı sosial qrup idi və onun hansı istiqamətə yönəlməsi hadisələrin gedişinə təsir edə bilirdi. Bu səbəbdən də 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda siyasi qüvvələrin mübarizəsi tarixinin tədqiqində kəndli amilinə diqqət yetirilməlidir. Kəndli amili isə bu dövrdə özünü müxtəlif məsələlərdə: mövcud siyasi rejimin devrilməsinin kənddəki sosial proseslərə təsiri və kəndlilərin ictimai-siyasi həyatda iştirakında, aqrar məsələdə və onunla bağlı olaraq kəndlilərin aqrar hərəkət forması almış çıxışlarında göstərmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fevral inqilabından sonrakı ilk aylarda Azərbaycan siyasi səhnəsində yer alan qüvvələr iki – sosialist və milli düşərgədə qərarlaşmış, Müsavat partiyasının get-gedə liderinə çevrildiyi milli demokratik qüvvələr ümum-Rusiya sosialist qüvvələri olan eser, menşevik və bolşeviklərin daxil olduğu sosialistlərlə qarşı-qarşıya mövqə tutmuşdular. Azsaylı müsəlman sosial demokratları (hümmətçilər) və müsəlman sosialist-inqilabçıları (müsəlman eserlər) da sonuncularla bir mövqedə idilər.

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan tarixşünaslığında 1917-1918-ci illərdə baş verən hadisələrin tədqiqi zamanı kəndli amili daha çox aqrar məsələ ilə bağlı diqqət mərkəzində olsa da, mürəkkəb bir hadisə olan siyasi qüvvələrin fəaliyyətini hərtərəfli təhlil etmək üçün bu amilin özünü bürüzə verdiyi bütün istiqamətləri nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Bu baxımdan Fevral inqilabından sonra kənddə inzibati idarəçiliyin dəyişməsi və bu dəyişikliyin kəndli-dövlət, kəndli-bəy münasibətlərinə təsiri, həm bu zaman Azərbaycan kəndlərində aqrar çıxışların artması, onların çoxunun 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərinə təsadüf etməsi və məhz Gəncə-Qazax bölgəsində baş verməsi, həm də Azərbaycanda aqrar çıxışların baş qaldırmasında bolşeviklərin, ələlxüsus da, S.Şaumyanın rolu yenidən araşdırılması tələb olunan məsələlərdəndir. Əlbəttə ki, Azərbaycan milli-siyasi qüvvələrinə geniş sosial baza olan kəndliləri onlardan ayırmaq bolşeviklərin taktiki addımı hesab oluna bilər. Lakin işə erməni siyasi maraqlarının qarışması məsələlərin daha diqqətlə təhlilini tələb edir. Məqalədə məhz bu məsələlər diqqət mərkəzində olmuş, siyasi qüvvələrin fəaliyyətində kəndli amilin rolunu obyektiv sosial-siyasi şəraitin nəzərə alınması şərti ilə və təhlil edilmişdir.

Fevral inqilabı ərəfəsində Azərbaycan kəndində sosial-ictimai vəziyyət

İnqilab baş verən zaman Azərbaycan kəndlilərinin böyük əksəriyyəti (adətən bu nisbət 70% kimi qeyd olunur – A.Ə.) dövlət kəndlisi idi. Torpaq mülkiyyəti göstəriciləri isə bu cür qərarlaşmışdı: torpaqların 18%-i kəndlilərə, 26,6%-i mülkədarlara, 68,6%-i dövlətə məxsus idi¹.

Çarizmin həyata keçirdiyi sonuncu – 1912-ci il aqrar islahatı kənddə torpaq problemini həll etmədiyindən burada kəndlilər aztorpaqlılıq və torpaqsızlıqdan əziyyət çəkirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının nisbətində gəldikdə isə, yoxsul təsərrüfatları 54%, ortabablar 34%, qolçomaq təsərrüfatı isə 8,6% təşkil edirdi². Hətta Azərbaycanda ortabab kəndlilər (34%) Rusiya (20%) ilə müqayisədə daha çox idi³. Bu dövrdə Azərbaycan kəndlisinə I Dünya müharibəsinin yaratdığı böhranlı vəziyyət də öz təsirini göstərməkdə idi. Müharibə illərində isə Azərbaycanda torpaqsız kəndlilərin sayı 50 faiz artmışdı ki, onların da 81,5 faizi Yelizavetpol quberniyasında yaşayırdı⁴. Təqribən bu dövrdə Bakı quberniyasında olan dövlət kəndlilərinin 68%-i aztorpaqlı, 37%-i torpaqsız kəndlilər idi⁵. Kəndlilər həm də sələmçilərin asılılığına düşmüşdülər. Təqribi hesablamalara görə 1917-ci ildə Azərbaycanda 120 min kəndli öz təsərrüfatını buraxıb sənaye müəssisələrinə işləməyə getmişdi⁶. Digər tərəfdən bu həm də, Azərbaycan kəndlisinin siyasi cəhətdən daha oyanıq olan fəhlə kütləsi ilə təmasının yaranması demək idi.

XX əvvəllərində kapitalist münasibətlərinin Azərbaycan kəndinə sürətlə nüfuz etməsi kəndlilər arasında sosial təbəqələşməni daha da sürətləndirmişdi. Daxilində feodal istismarı qaydalarının daha zəif olduğu dövlət kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafı üçün münbit şərait yaranmışdı və XX əsrin əvvəllərində burada iki antoqonist sinif – kənd burjuaziyası və kənd proletariati təşəkkül tapmışdı⁷. Başqa sözlə, Azərbaycan kəndi daxilində sosial ziddiyyətlər mövcud idi. Dini-mənəvi dünyagörüşü Azərbaycan kəndlilərini bəyə qarşı loyallıq münasibətdə saxlasa da, kəndlilərin öz daxilində təbəqələşmənin artması, varlı kəndlilərin – qolçomaqların meydana gəlməsi kənddəki yeni ziddiyyətlərin spesifik vəziyyətini yaradırdı. Bəhs edilən dövrdə dövlət kəndlilərinin onda birini⁸ təşkil edən qolçomaq təbəqəsi azsaylı olsa da, demək olar ki, hər bir kənddə

¹ Rəşad Rüstəmov vd., *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü*, Bakı, Turxan NPB, 2018, s.127.

² Əli Rəhimov, *1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi*, Bakı, Azərneşr, 1962, s.32.

³ Гаджибаба Азимов, *Великий Октябрь в Азербайджане*, Баку, Аз. Гост. Изд., 1987, с.25.

⁴ Cahangir Hüseynov, *Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda aqrar münasibətlər*, Azərbaycanda inqilabi hərəkətin sosial-iqtisadi zəmini (XIX-XX əsrin əvvəli), Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1983, s.68.

⁵ Алевсат Умаев, *Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX – начале XX века*, Баку, ЭЛМ, 2002, с.132.

⁶ Cahangir Hüseynov, *a.g.m.*, s.77.

⁷ Гаджи Гасанов. *Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв.* Баку, Тахсил, 2007, с.196.

⁸ Гаджи Гасанов, *a.g.ə.*, s. 180.

var idi və kəndlinin sosial cəhətdən fəal və iddialı hissəsini təşkil edirdi. Xüsusən, onların kənd idarəsində iştirakı, yəni kətxuda vəzifəsinə seçilmələri bunda öz rolunu oynamışdı. Adətən, bu vəzifə Azərbaycan kəndli hərəkatının cəhətdən fəal təbəqəsi olan qolçomaqlar tərəfindən tutulurdu. Kətxuda seçkisi prosesi (1865-ci il “Kənd cəmiyyətləri haqqında qanun”dan sonra – A.Ə.) uzun illər idi ki, kəndlərdə daxili münaqişələrə meydan açmışdı⁹. Digər tərəfdən kətxuda, kətxuda köməkçisi və s. vəzifədə olan qolçomaqlar bundan dövlət torpaqlarının mənimsənilməsi üçün də istifadə edirdilər¹⁰. Fevral inqilabı ərəfəsində Azərbaycan kəndlilərini sosial-ictimai durumu məhz bu vəziyyətdə idi.

Fevral inqilabının Azərbaycan kəndində sosial-ictimai vəziyyətə və idarəçiliyə təsiri

İnqilabdan sonra yaranan yeni ictimai-siyasi vəziyyət kəndlilərin geniş şəkildə idarəçiliyə qatılmasını mümkün edirdi. Belə ki, Müvəqqəti Hökumətin qərarına müvafiq olaraq Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (XZK) 27 aprel tarixli qərarından sonra kəndlərdə yerli idarəçiliyin yenidən təşkili başlanmışdı. Kənd cəmiyyətlərində kətxuda və kətxuda köməkçiləri vəzifəsi ləğv edilir və kənd icraiyyə komitələri yaradılırdı. Qərara görə kənd icraiyyə komitələri üzvlərinin sayı 15-50 nəfər (100 nəfər başına 1 nəfər seçilirdi.) ola bilərdi. Komitə isə 1 kənd komissarı və 2 müavin seçirdi. Komitələr kəndlərdə asayişin qorunması, milisin təşkili, kənd komissarları (kətxudanı əvəz edirdi – A.Ə.) və vergi yığanlarının seçilməsi, ərzaq, yol, məktəb məsələləri və s. ilə məşğul olmalı idilər. 20 yaşından yuxarı hər bir vətəndaş həmin vəzifələrə seçilə bilərdi¹¹.

Yeni şəraitdə yalnız qolçomaqlar deyil, ortabab və yoxsul kəndlilərin də belə vəzifələrə seçilməsi imkanı yaransa da, yenə də kəndlərdə qolçomaqların mövqeyi möhkəmlənməkdə idi. Doğrudur, bir sıra yerlərdə kəndlilər qolçomaqların idarə orqanlarına seçilməsinə etiraz edirdilər. Məsələn, Lənkəran qəzasında Kosalar, Şürük, Sərnəkəran, Səfidor kəndləri qolçomaqlar üstünlük təşkil etdiyinə görə Gərmətük kənd cəmiyyətindən ayrılmış və müstəqil kənd komitəsi yaratmışdılar¹². Lakin bu bütün kəndlərə aid xüsusiyyət deyildi. Bəhs edilən Azərbaycan kəndində kəndlinin sosial-siyasi fəallığından danışırlarkən əsas subyekt kimi varlı kəndlilər önə çıxır. 30-cu illərin repressiya qurbanlarından biri olan və maraqlı tədqiqatların müəllifi tarixçi Ə. Əhmədov kənddə qolçomaq təbəqəsinin mövqeyini izah edərək belə bir xüsusiyyətə diqqəti cəlb etmişdi ki, çarizm dövründə həcc ziyarətinə getməklə Azərbaycandan kənara çıxmaq imkanı qazanan bu şəxslər daha dünyagörüşlü idilər və məhz onlar mülkədar torpaqları hesabına öz

⁹ Ахмед Ахмедов, *Азербайджанские тюрки в революции 1905 года*, ИПО Азербайджан Милли Энциклопедия. Баку, 2002, с. 54.

¹⁰ Ələvsət Umayev, *a.g.ə.*, s. 134.

¹¹ Hacıbaba Azimov, *a.g.ə.*, s. 171.

¹² Hacıbaba Azimov, *a.g.ə.*, s. 43.

torpaqlarını artırmaqda maraqlı idilər¹³. Təsadüfi deyil ki, mülkədarlardan fərqli olaraq kapitalist istehsal üsulunun daşıyıcıları olan qolçomaqlar sonradan sovet hakimiyyətinə qarşı da daha ardıcıl müxaliflik göstərmişdilər.

Beləliklə, Azərbaycan qəzalarında kəndlilər ictimai-siyasi hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyində maraqlı idilər. Əgər qolçomaqlar mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin daha yaxşılaşmasında və imtiyazlı mövqelərinin möhkəmlənməsini istəyirdilərsə, çoxsaylı torpaqlı və torpaqsız kəndli kütləsi də aqrar məsələnin onların istək və ehtiyaclarının nəzərə alınmaqla həllində maraqlı idilər. Kənd idarəçiliyinin kimin əlində olması burada siyasi qüvvələrin işinə birbaşa təsir edəcəkdi. Ümumiyyətlə, bir təbəqə olaraq Azərbaycan kəndliləri idarəçilik işlərinə qoşulmaqda fəallıq göstərirdilər. 1917-ci ilin noyabrında Azərbaycanda kəndli komitələri təşkil edilib qurtarmışdı və siyasi qüvvələr bu məsələni çox da qabartmırdılar. Lakin kəndli amilinin özünü etiva etdiyi digər mühüm məsələ – aqrar məsələ isə siyasi qüvvələr arasında polemika predmeti olmuşdu.

Azərbaycanda kəndli hərəkatı

Qeyd edildiyi kimi, Rusiyanın hər yanında olduğu kimi, inqilabdan sonra Azərbaycan qəzalarında da kəndlilər hərəkatə gəlmişdilər. Artıq 1917-ci ilin yazından tədricən kəndlilərin itaətdən boyun qaçırmaqla nəticələnən fəallığı özünü göstərməyə başlamışdı. Belə ki, yaz əkini vaxtında xəzinə və mülkədar torpaqlarının tutulması, vergilərin verilməməsi, mal-qaranın aparılması kimi hallar ortaya çıxmışdı. Həmin dövrə aid mətbuat səhifələrində də kəndli mübahisələrinə dair xeyli xəbərlər öz əksini tapmışdı.

Lakin kəndlilərin çıxışları Azərbaycan qəzaları üçün yeni bir hal deyildi. XIX əsrin sonlarından Azərbaycan kəndində müəyyən mərhələlərlə bu cür çıxışlar baş verirdi. Torpaq və su üstündə münaqişələr, 1901-1903 və 1912-ci il aqrar qanunlarından sonra yaranan yer mübahisələri kəndlilərin özləri və onlarla mülkədar arasında münasibətlərinin müəyyən spesifikasiyasını ortaya çıxarmışdı. Nəticə etibarilə, Azərbaycan kəndlilərinin bəhs edilən dövrdəki çıxışları əvvəlkilərin davamı, bəzi yerlərdə isə daha genişlənmiş forması idi. Başqa sözlə, illərdən bəri qəti olaraq həllini tapmayan aqrar məsələ yenidən aktualıq qazanmışdı. Sözsüz ki, 1917-ci ildə – siyasi hadisələrin sürətlə dəyişdiyi bir vaxtda Azərbaycan kəndlisinin sosial-ictimai vəziyyəti onun sonrakı sosial-ictimai və siyasi meyillərini də müəyyən etməli idi.

Yeni hakimiyyət isə aqrar məsələnin həllinə tələsmirdi. Müvəqqəti Hökumət və onun yerli hakimiyyət orqanı olan XZK siyasi səbəblərdən dolayı bu istiqamətdə ehtiyatlı davranmağa çalışır, iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə və mülkiyyətinə toxunmamaq şərtilə Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinə qədər kəndlərdə sakitliyə nail olmaq istəyirdi. Bu səbəbdən də XZK əhaliyə ünvanladığı müraciətində vergi və ödəncələri əvvəlki

¹³ Hacıbaba Azimov, **a.g.ə.**, s. 171.

qaydada torpaq banklarına ödəməyi tapşırırdı¹⁴. Öz həllini gözləyən bu məsələyə gectez Azərbaycanda mübarizəyə başlayan siyasi qüvvələr diqqət yetirməli idilər.

Sosialist təşkilatları üçün aqrar məsələ prioritet məsələlərdən biri olduğundan hələ inqilabdan öncə onlar bununla bağlı öz proqramlarını elan etmiş, fəhlə və kəndli məsələlərinin həllini əsas sosial tələblər kimi irəli sürmüşdülər.

Sosialistlərin fəaliyyətində kəndli amili

Əsas tələbləri torpağın sosiallaşdırılması olan eserlər bu tədbirin fəhlələrin sayının artmasına və sənayenin inkişafına təsir edəcəyi, son nəticədə inqilabi mübarizənin müvəffəqiyyətinə təsir edəcəyini bildirmişdilər. Onların fikrincə, sosiallaşdırılma nəticəsində ümumi icmanın istifadəsində olan və hər kəsin tələbatını ödəyəcək torpaq payı alqı-satqı obyekt olmaqdan çıxarılmış olacaqdı¹⁵. Menşeviklər torpağın yerli özünüidarələrin əlinə verilməsini və onlar vasitəsilə kəndlilər arasında bölüşdürülməsini, lakin bu zaman müəyyən ölçüdə xüsusi torpaq sahibkarlığının saxlanılmasını, bolşeviklər isə, torpağın milliləşdirilməsi və xüsusi mülkiyyətin tamamilə ləğvini tələb edirdilər. Doğrudur, Azərbaycanda geniş miqyasda ümumrusiya sosialistlərinin aqrar proqramını həyata keçirmək uğrunda mübarizəsindən danışmaq olmaz. Lakin bu müddəalar sosialistlərin aqrar ideyalarının burada əsas daşıyıcıları olan müsəlman sosialistlərin – hümmətçilər (bolşevik və menşevik) və qismən müsəlman eserlərin fəaliyyəti nəticəsində kəndə sirayət edirdi. Ümumiyyətlə, sosialistlərin Azərbaycan kəndlilərinə bu və ya digər dərəcədə təsiri Cənubi Qafqazın iki sosialist mərkəzi – Tiflisdə yerləşən Cənubi Qafqaz Kəndliləri Sovetinin Diyar Mərkəzi və Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti (Bakı Soveti) vasitəsi ilə edilirdi. Birinci halda eser-menşevik, ikinci halda isə bolşevik təbliğatından söhbət gedir. Sosialistlər ilk növbədə kənd komitələrinin təşkili ilə əlaqədar olaraq kəndlərə getmişdilər. Əvvəlcə, menşeviklərin üstünlük təşkil etdiyi Diyar Mərkəzindən təlimatçılar göndərilmiş, sonra isə kənd komitələri yaratmaq üçün təyin olunan səlahiyyətli sərərdində da sosialistlər yer almışdılar. Bunlardan Cavanşir qəzasına göndərilmiş M.H. Vəzirovu, Yelizavetopl qəzasına R.Hüseynovu, Lənkərana göndərilən bolşevik hümmətçi B.Şahtaxtinskini qeyd etmək olar. Bakı quberniyası üzrə isə səlahiyyətli kimi müsavətçi M.H.Hacınski ilə yanaşı Şaumyan da təyin edilmişdi¹⁶.

Bəzi qəzalarda bir-iki təşkilatı çıxmaqla demək olar ki, əsas etibarilə “fəhlə Bakısı”nda cəmlənən sosialistlər fəhlələrin problemlərini önə çəkir və siyasi mübarizədə onların dəstəyinə arxalanır, kənddə inqilabi tədbirləri hələ ki, şuarlar kimi səsləndirirdilər. Mövcud şəraitdə onlar tərəfindən kəndli amilinin nəzərə alınması ilk növbədə özünü kəndlilərin ictimai-siyasi işlərə cəlb olunmasında göstərməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Soveti ilk vaxtlar Bakı quberniyası kəndləri arasında əlaqə yaradılmasına cəhdlər

¹⁴ Arifə Adıgözəlova, **a.g.ə.**, s.124.

¹⁵ «Что даст рабочим социализация земли?», **Знамя труда**, №7, Баку, 22 мая 1917, с.1.

¹⁶ Hacıbaba Azimov, **a.g.ə.**, s. 171.

etmişdi. Sovetin yaratdığı Qeyri-şəhər komissiyası məhz kəndlərdə (ilk növbədə Bakı quberniyası kəndlərində – A.Ə.) iş aparmaq üçün təşkil edilmişdi. İlk dövrlərdə ictimai-siyasi cəhətdən fəallaşan kəndlilər özləri də Bakı Sovetinə üz tuturdular. Məsələn, Qubanın Uzunkənd kəndində kəndlilər may ayında kənd komitəsinin düzgün seçilmədiyini barədə Bakı Sovetinə şikayət məktubu yazmışdılar¹⁷. Təsadüfi deyil ki, Bakı qradonaçalnikliyinin kənd cəmiyyətlərinin qurultayı (Bunlar müsəlman kəndləri idi. – A.Ə.) öz nümayəndələrini Bakı Sovetinə göndərərək burada yer istəmişdi. Bakı Sovetinin mətbuat orqanında verilən məlumata görə həmin kəndlilərə həlledici səsə 2 yer verilmişdi¹⁸. Sovetin sonrakı iclaslarında müsəlman kəndlilərin iştirakı barədə məlumata rast gəlinmir, lakin Sovet bir sıra hallarda Bakı kəndlərindəki vəziyyəti də müzakirə edərək kəndlilərin şikayətlərinə baxırdı.

Sosialistlərin kəndlilərin ictimai-siyasi işlərə cəlb olunması istiqamətində cəhdləri ilk növbədə həmin dövrdə mühüm olan ərzaq məsələsinin həlli üçün kəndlilərin səfərbərliyinə nail olunması ilə bağlı idi. Bir qayda olaraq, yerlərdəki kəndli komitələri də daha çox iki məsələ ilə – ərzaq və torpaq məsələsi ilə məşğul olurdular. Hətta onlar yerlərdə mövcud ərzaq komitələrinə qarşı çıxaraq məsələni özləri həll etməyə çalışmışdılar¹⁹. 1917-ci ilin may ayının 25-26-da Lənkəranda ərzaq komissarı olan Ryabininin təşəbbüsü ilə Muğan və Şirvan düzü kəndlilərinin 1-ci qurultayı da ərzaq məsələsinin həlli məqsədilə keçirilmişdi. Lakin əksəriyyəti müsəlman olan 122 deputatın iştirak etdiyi həmin qurultayda aqrar məsələyə də toxunulmuş və torpağın onu becərənlər məxsus olduğu bildirilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, qurultayda torpağın müsəlman və ya rus kəndlisinə (Rus kolonistləri nəzərdə tutulur. – A.Ə.) məxsus olması sualı ortaya çıxmış, lakin onun milli mənsubiyyətdən asılı olmadan becərənə aid olduğu bildirilmişdi²⁰.

Hər halda, Azərbaycan kəndində baş verən proseslər kəndlilərin müəyyən hissəsini ictimai-siyasi cəhətdən fəallaşdırmaqda idi və belə vəziyyətdə Bakıda formalaşmaqda olan siyasi qütbləşmə prosesi tərəflərdən birinin – Müsavat partiyasının çevik şəkildə “xalqın içərisinə getməsi” qarşı tərəfdə – sosialistlərdə narahatlığa səbəb olurdu. Təsadüfi deyildi ki, Bakı Sovetinin mətbuat orqanı may ayının əvvəllərindən ilk həyəcan təbilini döyməyə başlamışdı: “Kəndlilər milli birlik şüarı altında öz sahibkarlarının arxasınca gedirlər. Bununla mübarizəyə başlamaq lazımdır”²¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi qüvvələrin mübarizəsində kəndli amili özünü daha çox aqrar məsələnin həlli yollarının siyasi diskussiya predmetinə çevrilməsində özünü

¹⁷ Hacıbaba Azimov, *a.g.ə.*, s. 114.

¹⁸ «Протокол заседания Совета рабочих и военных депутатов сост. 12 апреля», *Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района*, №11, Баку 14 апреля 1917, с.2.

¹⁹ Hacıbaba Azimov, *a.g.ə.*, s. 178.

²⁰ *Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг.* Azərnəşr, Баку 1957, с.26.

²¹ «Воззвание Бакинского Совета...». *Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района*, №32, Баку 11 мая 1917, с.1-2.

göstərirdi. Eserlər və menşeviklər Müvəqqəti Hökuməti dəstəklədiklərindən aqrar məsələnin həllində də gözləmə mövqeyində durmuşdular. Bolşeviklər isə digər məsələlər kimi aqrar məsələnin həlli ilə bağlı tələbləri öz siyasi leksikonlarına daxil edərək öz rəqiblərinə qarşı onu ideoloji siyasi təzyiq vasitəsinə çevirməkdə idilər. Mövcud vəziyyətdə onsuz da həll edilməsi mümkün olmayan aqrar məsələ ətrafında müzakirələr bolşeviklərə digər siyasi rəqiblər üzərinə hücum üçün imkan yaradırdı. O ki qaldı Azərbaycanın bir sıra qəzalarında kəndlilərin çıxışlarına, bunları yalnız bolşeviklərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək doğru olmazdı.

Azərbaycan milli partiya və təşkilatlarının fəaliyyətində kəndli amili

Milli partiya və təşkilatların aqrar məsələdə mövqeyinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, inqilabi tələblər onlar tərəfindən dərhal və deklorativ olaraq qəbul edilmişdi. Azərbaycan kəndlilərinin özlərinin aqrar məsələnin həlli ilə bağlı tələbləri isə rəsmi tribunadan ilk dəfə Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında səsləndirilmişdi. Qurultayda yaradılan bir sıra komissiyalar sırasına kəndli nümayəndələrinin tələbi ilə X. Sultanovun başçılığı altında fəhlə və aqrar məsələ üzrə də komissiya da əlavə edilmişdi²². Burada torpaq məsələsini nəzərdə tutan təklif aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdu: “Qafqazda əməkçi kəndlilərin torpaq ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə bütün dövlət, udel və idarə torpaqları müsadirə olunsun və iri xüsusi torpaq mülkiyyəti ədalətli qiymətlərlə məcburi şəkildə özgələşdirilsin”²³. Lakin Azərbaycan milli qüvvələri qurultayın bu məsələnin həllinə səlahiyyəti olmadığını hesab edərək, onun Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinə saxlanılmasını məqbul saymışdılar²⁴. Sözsüz ki, Rusiyanın tərkib hissəsi olan Azərbaycanda problemin həlli dövlətin bu istiqamətdə siyasətindən asılı idi.

Azərbaycan milli qüvvələrinin öncülü olan Müsavat partiyasının kütlələr içərisində nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə aqrar məsələnin həllindən asılı olsa da hələ ki, onun proqramı müəyyənləşməmişdi. Lakin hadisələrin inkişafı bu məsələdə qəti mövqeyin nümayiş edilməsinin zəruri olduğunu göstərirdi. Belə ki, 1917-ci ilin yayında Ümum-Rusiya siyasi hadisələrinin alqoritminə uyğun olaraq Azərbaycanda da bolşeviklər fəallaşır, eyni zamanda milli qüvvələr daxilində Müsavat partiyasının mövqeyi möhkəmlənirdi. Bu zaman Müvəqqəti Hökumətin aqrar məsələnin həllini yubatması bolşeviklərin fəaliyyətinə geniş yol açır, əksinə milli qüvvələrin işini çətinləşdirirdi. Müsavat başda olmaqla milli qüvvələr üçün bir tərəfdən onun milli və sosial bazasının fəal hissəsinin mülkədar təbəqəsindən olması, digər tərəfdən isə inqilabın kəndlilərin torpaq sahibi olmaq kimi əzəli arzusunu reallaşmaq imkanı təzadlı vəziyyət yaradırdı. Bu səbəbdən də Azərbaycan milli siyasi qüvvələri bir növ seçim qarşısında qalırdılar: siyasi cəhətdən daha şüurlu və getdikcə iddialı olan Azərbaycan mülkədarlarına, yoxsa siyasi

²² «Мусульманский съезд», *Каспий*, №86, Баку, 20 апреля 1917, с.3.

²³ *Azərbaycan tarixi: [7 cildə] (1900 – 27 fevral – 1920)*, c.5, Elm, Bakı 2001, s.276.

²⁴ «Мусульманский съезд», *Каспий*, №89, Баку, 23 апреля 1917, с.4.

cəhətdən daha çox ətalətdə olan, lakin çoxluq təşkil edən kəndli kütlələrinə arxalanmaq. Bu səbəbdən idi ki, milli qüvvələrin gücünün artması istiqamətində mühüm addım atan Müsavat partiyası 1917-ci ilin yayında Gəncədəki Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası ilə birləşdikdə aqrar məsələnin həllinin hələ ki, açıq qaldığı və partiya qurultayında həll ediləcəyi bildirilmişdi²⁵. Müsavatçılar bütün torpaqların kəndlilərə verilməsi tərəfdarı idilər. Ədəmi mərkəziyyətçilər isə bununla razı deyildilər. Bu məsələnin həlli partiyanın qurultayınadək təxirə salınmışdı. Partiyanın qurultayında isə ədəmi mərkəziyyətçilərin fikri əsas götürülmüşdü²⁶. Təbii ki, Gəncə qrupunun mülkədarlar tərəfindən dəstəklənməsi onların maraqlarının nəzərə alınmasını tələb edirdi.

Lakin digər tərəfdən Müsavat partiyası kəndlilərin sovetlərə daxil olmasında maraqlı olduğunu göstərirdi. 1917-ci ilin iyunun 16-19-da Tiflisdə keçirilən Cənubi Qafqaz kəndli qurultayı ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyi bu baxımdan maraqlı kəsb edir. O, Rusiyada inqilabi hadisələrin gedişatından bütün hakimiyyətin sovetlərə keçəcəyini proqnozlaşdıraraq müsəlman kəndlilərin həmin qurultayda və bundan sonra kəndli məsələləri ilə məşğul olacaq orqanda – Diyar Kəndli Sovetində geniş iştirakına nail olunmasının zəruriliyini bildirmişdi²⁷. Fəhlə və əsgər sovetlərində təmsil olunmayan müsəlmanlar kəndli sovetinə keçməklə inqilabi orqanlara daxil olmuş olurdular.

Qurultayda gürcü mənşeviki İ.Ramişvilinin rəhbərliyi altında Kəndli Deputatlarının Diyar Mərkəzi yaradılmış və müsəlmanlardan oraya D.Zeynalov, X.Sultanov, H.Hacıyev, M.Quliyev, C.Hacinski, Ə.Pepinov, Ə.Bayramov, (Alay Bayramov?) C.Axundov, M.Məhərrəmov, Ə.Qarayev, A.Yüzbaşov, Ə.Maqsudov, M.Əliyev daxil olmuşdular²⁸. Qeyd etmək lazımdır ki, mənşeviklərin üstünlükdə olduğu qurultayda aqrar məsələ ilə bağlı onların mövqeyi qəbul edilmiş və burjuaziya və mülkədarlarla saziş qərara alınmışdı. Belə ki, qurultay özbaşına torpaq tutulmasını təqdir etməmiş, nəticədə kəndlilərin narazılığı üçün səbəb yaratmışdı. Həmin dövrdə mətbuatda bu məsələ təhlil olunarkən mənşevik qətnaməsinin qəbulunda müsəlman kəndlilərin həlledici rol oynadığı qeyd olunmuşdu. Müsəlmanların torpağın sosiallaşdırılması barədə eser proqramına deyil, mənşevik proqramına səs vermələrinin səbəbi onlarda Rusiyadakı kimi icma münasibətlərinin olmaması və xüsusi mülkiyyətin onlara daha cəlbədicə gəlməsi ilə əlaqələndirilmişdi²⁹. Bu fikirdə həqiqət var idi. Belə ki, vaxtilə Azərbaycanda da mövcud olan icma torpaq mülkiyyəti çarizm dövründə demək olar ki, artıq aradan qalxmışdı. Bəhs edilən dövrdə də burada muzdlu əmək üzərində qurulan təsərrüfatlar deyil, daha çox kəndlilərin öz əməyi ilə becərdiyi kiçik təsərrüfatlar üstünlük təşkil edirdi. Yarımfeodal

²⁵ «Мусульманская жизнь», **Каспий**, №135, Баку 20 июня 1917, с.6.

²⁶ Nəsiman Yaqublu, **Müsavat partiyasının tarixi**. Adiloğlu, Bakı 2012, s.55.

²⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə, “Kəndçilər ittifaqı”, **Açıq söz**, №497, Bakı 14 iyun 1917, s.1.

²⁸ «Мусульманская жизнь», **Каспий**, №149, Баку 7 июля 1917, с.6.

²⁹ Игорь Рубенович Пичикян, «Резолюция крестьянского съезда», **Баку**, №150, Баку 8 июля 1917, с.3.

torpaq sahibliyinin mövcudluğuna baxmayaraq burada istehsal üsulu kapitalist üsulu idi³⁰. Aqrar məsələnin həlli siyasi qüvvələrin bu reallığı nəzərə almalarından da asılı idi.

Kəndlilərin narazılığının gücləndiyini nəzərə alaraq XZK iyulun 7-də müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilərin ödənc haqqının ödənilməsini dayandırmaq və qalığı onları ayağından silmək haqqında Müvəqqəti Hökumətin qarşısında məsələ qaldırmaq qərarına gəlsə də³¹, hökumət bu təşəbbüsü dəstəkləməmişdi. Belə olduqda XZK quberniya, vilayət, qəza və dairə komissarlarına müəyyən təkliflər etməli olmuşdu. Bu təkliflər özbaşına tutulma hallarına yol verməmək üçün tədbirlərin görülməsi, bunda təqsiri olan şəxslərin sərt qanunlarla cəzalandırılması, qanunsuz yaranan torpaq komitələrinin fəaliyyətini dayandırılması, Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisi bu məsələni həll edənədək vergilərin verilməsini davam etməyi əhaliyə bildirmək, yaxın vaxtlarda yerli icraiyyə komitələri tərəfindən sahə, qəza, quberniya torpaq komitələri yaradılacağı və onlara da barışıq kameralarının yaradılması ilə məşğul olacaqları barədə kəndlilərə məlumat verilməsi kimi müddəalardan ibarət idi³². Faktiki olaraq isə yerli hakimiyyət hansısa qəti bir tədbir görə bilmirdi.

Aqrar məsələnin həllinin gecikməsi və üstəlik həmin il yayın quraqlıq və qıtlıq ilə keçməsi kənddə sosial münasibətlərin gərginləşməsinə təsir edərək kəndlilərin çıxışlarının artmasına səbəb olmuşdu. Yelizavetpol (Gəncə) quberniya komissarı olan X.Xasməmmədov XZK-ə ünvanladığı məktubunda Yelizavetpol, Ərəş, Nuxa, Qazax, Ağdam və Zəngəzur qəzalarında kəndli iğtişalarının qorxulu vəziyyət aldığı göstərir³³.

Doğrudur, ümumən idarəçilik səlahiyyətinə malik olmayan milli demokratlar bir tərəfdən obyektiv olaraq aqrar məsələnin həlli məsuliyyətindən azad idilər. Lakin siyasi iddiaların artması sosial dəstəyin də artırılmasını zəruri edirdi. Hadisələrin axarı siyasi qüvvələrdən çeviklik tələb edirdi və onlar hər biri maneərlərə əl atırdılar.

Müsavat partiyası ilə müsəlman sosialistlərin münasibətlərində kəndli amili

Vəziyyətdən istifadə edən və Bakıda fəhlələr arasında (o cümlədən müsəlman fəhlələr arasında) mövqelərini möhkəmlənməyə çalışan bolşeviklər öz çıxışlarında aqrar məsələnin həllində ısrarlı olduqlarını nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Belə ki, Bakı Komitəsinin sentyabrın 12 (25)-də olan iclasında torpağın ödəncsiz olaraq kəndlilərə verilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu³⁴. Mədən Zavod Komissiyalarının 18 sentyabr

³⁰ Azərbaycan tarixi, c.5, s.21-22.

³¹ Arifə Adıgözəlova, a.g.ə., s.126; «Кавказ и Закаспий», Баку, №55, Баку 14 июля 1917, с.3.

³² «Бакинская жизнь. Циркулярь Особого Закавказского Комитета», Каспий, №194, Баку 31 августа 1917, с.3.

³³ Hacıbaba Azimov, a.g.ə., s. 136.

³⁴ Xasay Əliyev, Azərbaycanca sosialist inqilabının bir sıra xüsusiyyətləri. Bakı, Azərneşr, 1970, s.38.

qətnaməsinə isə torpaq məsələsinin inqilabi yolla həlli barədə maddə daxil edilmişdi³⁵. Həmin dövrdə qəzalarda kəndlilərin fəallığından öz məqsədləri üçün yararlanan bolşevik təşkilatı hümmətçilərdən istifadə etməyə cəhd edirdi. Lakin Hümmət təşkilatının Azərbaycan qəzalarında geniş təbliğat işi aparmaq üçün nə kifayət qədər kadri, nə də maliyyəsi var idi. Hümmət vasitəsi ilə Azərbaycan milli hərəkatına parçalanma salmağa çalışan bolşeviklər Müsəlman Milli Komitəsinin fəhlə və kəndli məsələləri ilə bağlı heç bir tədbir görmədiyinə diqqət yönəldirdilər. Bu səbəbdən də Müsəlman Milli Şurasının yenidən seçilməsi məsələsi ortaya çıxdıqda Hümmət təşkilatı onun yeni tərkibində fəhlə və kəndli nümayəndələrinin artırılmasını təklif etmişdi. Milli Şuranın 23 avqust iclasında kəndlilərin nümayəndələri özləri çıxış edərək şurada 30 yer istədikdə bu təklif qəbul olunmuşdu³⁶. Kəndli və fəhlə məsələlərinin mühümlüyünü düzgün anlayan M.Y.Cəfərov (XZK nümayəndəsi kimi – A.Ə.) isə Milli Komitənin 14 iyul iclasında komitənin nəzdində kəndli və fəhlə məsələləri ilə də məşğul olan Əmək komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdi³⁷.

Kəndli amili münasibət tək bolşevik hümmətçilərlə deyil, digər müsəlman sosialistlərlə də Müsavat Partiyası arasında münasibətləri gərginləşməsinə səbəb olmuşdu. Aydın idi ki, Müsavatın nüfuzunun artması onunla müsəlman sosialistləri arasında ziddiyyətləri də artırırdı. Lakin 1917-ci ilin oktyabrın 7-də Gəncədə Azərbaycan siyasi təşkilatlarını təmsil edən 40 nəfər nümayəndənin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinə vahid seçki siyahısının tərtibi ilə əlaqədar ortaya çıxan ciddi fikir ayrılığı bu qüvvələr arasında ümumiyyətlə kompromisin mümkünsüzlüyünü göstərmişdi. Müşavirə iştirakçıları ilk gündən iki cəbhəyə bölünmüşdülər. Belə ki, torpaqların əvəzi ödənilmədən kəndlilərə verilməsi şərtini layihənin əsas şərti kimi irəli sürən Müsəlman sosialist bloku Müəssislər Məclisi seçkilərində təqdim olunacaq vahid namizəd siyahısının üçdə ikisini istəyirdi. Barışdırıcılıq mövqeyi ilə tanınan XZK nümayəndəsi M.Y.Cəfərov tərəfləri razılığa gətirmək istəsə də buna müvəffəq olmamışdı. Sonda 5 nəfəri sosialist blokundan olmaqla 10 nəfərdən ibarət komissiya yaradılması təklif edilmişdi. Lakin bununla razılaşmayan müsəlman sosialistlər müşavirəni tərk etmişdilər³⁸. Müsavat partiyası xəzinə, kilsə və xüsusi torpaqların əvəzsiz olaraq zəhmətkeş əhaliyə verilməsinə razılıq versə də, bu qərarın həyata keçirilməsini Müəssislər Məclisinə qədər gözləməyi, sosialist bloku isə əksinə, Müəssislər Məclisini gözləmədən aqrar proqramın həyata keçirilməsini təklif edirdi. Müşavirədə Müsavat partiyası öz iradəsini qəbul etdirə bilmişdi. Lakin siyasi vəziyyət Müsavat partiyasından aqrar məsələdə öz aydın mövqeyini ortaya qoymağı tələb edirdi və partiya da oktyabrın 26-da başlayan I qurultayında bunu

³⁵ Hacıbaba Əzimov, **İnqilab dövründə Azərbaycanda kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə**, Bakı, Elm, 1976, s.24.

³⁶ «Заседания Совета Бакинских Мусульман Общественных Организаций 23 августа», **Каспий**, №190, Баку 25 августа 1917, с.6.

³⁷ «В Мусульманском комитете», **Каспий**, №157, Баку 16 июля 1917, с.6.

³⁸ Hadji - bey, «Елисаветпольские впечатления», **Каспий**, №232, Баку 17 октября 1917, с.6.

etdi. Müsavatın qurultayında elan olunan aqrar proqramında qeyd olunurdu ki, bütün xəzinə, kilsə, və sahibkar torpaqları pulsuz və əvəzsiz olaraq (müəyyən hissəsi sahibkarların özündə saxlanılmaqla – A.Ə.) kəndlilərə paylanmalı və torpaq kəndlilərin tam mülkiyyətinə keçməlidir. Proqrama görə torpaq mülkiyyətinin minimum həcmi müəyyən edilir, xüsusi mülkiyyətə yalnız torpağın üstü verilir³⁹. Müsavat partiyasının proqramı həyata keçirildiyi halda aqrar məsələni Azərbaycan kəndində sosial təbəqələr arasında ciddi ziddiyyət yaratmadan həll etmiş olurdu.

Oktyabr çevrilişinin Azərbaycan kəndində sosial-ictimai münasibətlərə təsiri

Bolşevik çevrilişindən sonra isə Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi başlanmış təbliğatların genişlənməsinə münbit şərait yaradaraq Azərbaycan kəndlərində aqrar çıxışlara yeni təkan verir və kəndli amilini önə çıxarırdı. Üzü payıza doğru kəndlərdə vəziyyət daha da pisləşdiyindən kəndlilər torpağa görə vergi verməkdən qəti şəkildə imtina edirdilər. Artıq sentyabr-oktyabr aylarından Azərbaycan kəndlərində müntəzəm silahlı kəndli çıxışları baş verməkdə idi.

Kəndli etirazlarının əsas mərkəzləri isə yenə də Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası, xüsusən, onun Qazax və Tovuz qəzaları idi. Hələ XIX əsrin son rübündən kəndli çıxışlarının, qaçaqçılıq hərəkatının mərkəzləri olan bu bölgələr mübarizə təcrübəsinə malik idi və burada kəndli çıxışları əslində demək olar ki, dayanmamışdı. Sözsüz ki, Qazax qəzasında kəndlilərin 72,6%-nin aztorpaqlı olması⁴⁰ buna imkan yaradan səbəblərdən idi.

Fürsətdən istifadə etməyə çalışan bolşeviklər imkanları olduğu yerlərdə bəy və mülkədarlara qarşı siyasi təbliğatı gücləndirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən ərazilərdə Azərbaycan kəndlilərinin bolşeviklərin təsirinə düşməsinə əlverişli şərtlər də mövcud idi. Məsələn, Tovuz ərazisində rus fəhlələrlə ünsiyyət bu şərtlərdən biri idi. Cənubi Qafqaz dəmir yol stansiyalarına yaxın yerləşməsi və burada sənaye müəssisələrinin olması, üstəlik hərbi qarnizonların mövcudluğu burada dəmir yol işçilərinin siyasi şüuruna təsir etmişdi. Hələ 1917-ci ilin martında Tovuzda Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti təşkil edilmişdi və S.Şəkibəyov, Q.Tağıyev və M.Məmmədov onun tərkibinə seçilmişdilər⁴¹. Beləliklə, fəhlələrlə sıx təmasda olan kəndlilər vasitəsilə bolşeviklərin ideyaları bir sıra qəzalara sirayət etməkdə idi. Bunun nəticələrindən biri idi ki, 1917-ci il oktyabr ayının ortalarında bölgədə iri torpaq sahiblərindən biri olan Süleyman bəy Şamxorski XZK-ə göndərdiyi ərizəsində 700 desyatından çox nəslə torpaq mülkiyyətinin Dəllər kəndliləri tərəfindən zəbt edilməsindən, kəndlilərin Rəhim Hüseynovun və

³⁹ *Azərbaycan tarixi*, c.5, s.285.

⁴⁰ Насіббаба Азимов, а.ғ.ә., s.174.

⁴¹ «Воспоминания Мамедова М.Д. о крестьянском движении в 1917-1920 гг. и установлении советской власти в Елисаветпольской губернии», *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİİSSA)*, fond 268, siyahı 23, iş 440, v.7.

Qafqaz bolşevikləri qurultayında iştirak edən Dastan (Astan) Kərbəlayı Ələsgər oğlunun bolşevik təbliğatının təsirinə düşüklərindən şikayət edirdi⁴².

Eləcə də kəndli narazılığı da qeyd olunan əlverişli şərtlərə daxil idi. Bölgədə kəndlilərin narazılığının səbəblərindən biri kəndli komitələrinə qolçomaqların seçilməsi idi. Bəzi yerlərdə, kəndlilər müqavimət göstərərək öz iradələrini qəbul etdirmişdilər və hətta Tovuzun Öysüzlü kəndində kənd icraiyyə komitəsini daha yoxsul kəndlilər seçilmişdi. Bolşevik M.Əliyev Tovuz sahə komissarı, kənd fəalı M.Hacıhəsənov isə Yelizavetpol qəzasının 4-cü sahə komissarı vəzifəsinə keçə bilmişdilər⁴³.

Bununla belə, Azərbaycan kəndlilərinin çıxışları yalnız bolşeviklər tərəfindən aparılan təbliğat ilə bağlı deyildi. Bu həm də Azərbaycanın qərbində menşevik və eser təmayüllü müsəlman sosialistlərin də fəaliyyətinin də nəticəsi idi. Qazax, Gəncə, Tovuz və Naxçıvan ərazisində hümmətçilərdən bəhs edilərkən də əslində menşevik-hümmətçilər nəzərdə tutulurdu. Menşevik təmayülünü seçən Tiflis Hümmət təşkilatının şöbələri də məhz həmin ərazilərdə açılmışdı⁴⁴. 1917-ci ilin dekabrında Gədəbəyə gələn və soyğunçuluqla mübarizə məqsədi ilə burada qırmızı qvardiya yaratmaq məsələsini qaldıran Ə.Qarayev özü də (Qafqaz Diyar Kəndli Deputatları Soveti İK-nın üzvü idi. – A.Ə.)⁴⁵ həmin vaxt menşevik idi.

Noyabr ayının sonlarında Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilər də həmin dövr üçün Azərbaycan kəndlilərinin müəyyən bir hissəsinin müsəlman sosialistlərə dəstək verdiyini nümayiş etdirmişdi. Baxmayaraq ki, Müsavat partiyası səsərin əksəriyyətini qazanmışdı, lakin eyni zamanda Müsəlman sosialist bloku da 159.770 səs toplamaqla⁴⁶ Rusiyada Müsəlmanlıq (İttihad) partiyasını qabaqlamışdı. Məhz kəndlilərin daha “hərəkətli” olduğu Azərbaycanın qərb bölgələrində blok daha çox səs qazanmışdı. Bu nəticələr həm də məqsədli sosialist təbliğatının gec tez burada nəticə verə biləcəyinin də göstəricisi idi.

Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazı idarə etməyə başlayan Zaqafqaziya Komissarlığı burada aqrar məsələnin həlli istiqamətində də ilkin addımlar atdı. Aydın idi ki, regionda da bolşeviklərin fəallaşdığı bir dövrdə Cənubi Qafqazda aqrar məsələnin həlli işinin zəif getməsi də kəndlilərin mövqeyinə təsir edə bilərdi. Buna görə də, dekabrın 8-də Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığının və Diyar Kəndli Mərkəzinin birgə iclasında xüsusi və xəzinə torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi barədə müzakirələr aparılmışdı. Burada Azərbaycan milli siyasi qüvvələrin nümayəndələri Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinin çağırılacağını və onsuz da torpaqların milliləşdiriləcəyini əsas gətirərək bu müzakirələrin keçirilməsinə etiraz etmişdilər. Onlar bu mövqe ilə mülkə-

⁴² «Постановления Гянджинского Окружного Суда», ARDA, fond 6, siyahı 2, iş 11, v.25.

⁴³ Hacıbaba Azimov, a.g.ə., s. 176.

⁴⁴ *Очерки Коммунистической Партии Азербайджана*, Аз. Гос.изд. Баку 1963, с.231.

⁴⁵ Məcid Katibli, *Gədəbəy bolşevik təşkilatının tarixindən*, Azərnəşr, Bakı 1962, s.40.

⁴⁶ Tadeuş Svyatoçovki, “Rusiya Azərbaycanı 1905-1920”, *Azərbaycan*, №11, Bakı 1989, s.118.

darları mövcud vəziyyətdə özündən uzaqlaşdırmaq istəmirdilər və əslində də bu məntiqli addım idi. Onlara qarşı əks mövqedə olan menşevik-eser-daşnak nümayəndələri öz növbələrində dekretin diyarda asayışı qoruyacağı və hakimiyyətin nüfuzunu möhkəmləndirməyə kömək edəcəyi fikri ilə dekabrın 9-da müvafiq qərarın qəbul edilməsinə nail olmuşdular⁴⁷. Dekabrın 16-da isə komissarlıq “Dövlət, keçmiş xanədan, kilsə, monastır, hüquqi şəxslərə aid və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların torpaq komitələrinə verilməsi” haqqında dekret vermişdi. Dekretə görə, mülkədar torpaq sahibliyi qalır, üstəlik də Müəssislər Məclisi çağırılana və torpaq məsələsi orada həll olunana qədər kəndlilər vergiləri ödəməkdə davam edirdilər⁴⁸. Lakin Azərbaycan qəzalarında bu istiqamətdə işlər getməmiş, torpaq komitələri lazımcına təşkil edilməmişdi. Bu yerlərdə hakimiyyətin mülkədarların başçılıq etdiyi milli komitəyə keçməsi ilə bağlı idi⁴⁹.

Təbii ki, belə vəziyyət artıq Qafqazda bolşevik hakimiyyətinin bərqərar edilməsi uğrunda Zaqafqaziya komissarlığına müharibə elan edən Bakı bolşeviklərinin fəaliyyətinə imkan yaratmışdı. Bölgədə kəndlilərin mülkədarlardan narazılığından öz siyasi məqsədi üçün istifadə etmək istəyən S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşeviklərinin əlinə rəqibinə – Azərbaycan milli siyasi qüvvələrinə qarşı ideoloji hücum üçün də əsl fürsət düşmüşdü. Yaranmış şəraitdə məsələnin siyasi əhəmiyyəti Azərbaycan milli-siyasi qüvvələrinin bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi qarşısında əsas maneə olması ilə bağlı idi. Mövcud hakimiyyətin problemin həllini yubarması və ələlxüsus da, müsəlman mülkədarların bu məsələdə mövqeyi Bakı bolşeviklərinin Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı barışmaz münasibətini konkret fəaliyyətdə nümayiş etdirməyə imkan yaradırdı.

Kəndli hərəkatının başlanılması üçün təşviqatın məhz dekabr ayında gücləndirilməsi isə yaranmış siyasi vəziyyətlə bağlı idi. Məlum olduğu kimi, bu zaman Zaqafqaziya Komissarlığı Rusiyadakı bolşevik hakimiyyətini tanımayaraq faktiki olaraq Cənubi Qafqazda milli qüvvələrin hakimiyyətini bərqərar etmişdi. Digər tərəfdən isə, dekabrın 16-da Rusiya XKS sədri Lenin əmri ilə S.Şaumyan Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin edilmiş və bölgədə bolşevik Rusiyasının hakimiyyətinin bərqərar edilməsi üçün göstəriş verilmişdi. Məhz belə vəziyyətdə 1917-ci ilin dekabrın 5 (18) dən start götürən Qafqaz Cəbhəsindən rus ordusunun tərxis olunması prosesi “fırsət”dən düzgün istifadə olunacağı halda bölgədə bolşeviklərin planlarının həyata keçməsinə imkan yarada bilərdi. Tərxis olunan ordunun tərkisilahl edilməsi hesabına silahlanmaq istəyən milli qüvvələr bolşeviklər üçün böyük təhlükə idi. Dəmir yolu boyu qəzaların ərazisində müsəlman kəndlilərin torpaq sahiblərinə qarşı mübarizəsini alovlandırmaqla bolşeviklər Azərbaycan milli qüvvələrinin diqqətini yayındırmış olurdular.

⁴⁷ «В Закавказском Комиссариате», *Каспий*, №272, Баку 13 декабря 1917, с.5, *Закавказский Сейм*. Стенографический отчет. Сессия первая, 16-ое заседание, Тифлис 1918, с.22.

⁴⁸ Almaz İbrahimova. *Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər)*, Bakı, Elm, 2010, s.116.

⁴⁹ Rəşad Rüstəmov vd., *a.g.ə.*, s.89.

Məsələnin mühümlüyü səbəbindən 10-17 dekabr tarixlərində Tiflisdə keçiriləcək Ordu qurultayına gedən Şaumyan yolüstü Tovuzda dayanaraq buradakı vəziyyətlə tanış olmuş və bundan sonra bölgədə kəndlilərin bəylərə qarşı silahlandırılmasını sürətləndirməyə qərar verilmişdi. Tiflisə çatan Şaumyan Tiflis arsenalından Tovuzda silahlar göndərilməsini təşkil etmişdi⁵⁰. Şaumyanın gəlişinə qədər artıq burada kəndlilərin də daxil olduğu 70-dən çox üzvü olan qvardiya dəstəsinin də təşkil edilməsi bu planı asanlaşdırırdı. Sonradan Yelizavetpol quberniyasında vüsət alan aqrar çıxışların təşkilatçıları sırasında ilk yerdə Müseyib Əliyevin adı çəkilir. Onun Bakı bolşevikləri ilə əlaqələri hələ 1917-ci ilin yayında yaranmışdı. Hadisələrin iştirakçılarından olan Tovuz qvardiyaçısı M.Məmmədovun yazdığına görə M.Əliyev Cənubi Qafqaz kəndli qurultayında Caparidze ilə tanış olmuşdu⁵¹. Eləcə də həmin ilin oktyabrında Cənubi Qafqaz bolşeviklərinin I qurultayına gedən Şaumyanın və Gəncədə fəaliyyət göstərən erməni bolşeviki A.Mravyanın və bəzi məlumatlardan isə A.Mikoyanın M.Əliyevlə görüşməsi barədə də məlumatlar vardır⁵².

Bölgədə kəndlilərin çıxışını təşkil etmək məqsədilə dekabrın 24-26-da Qovlar stansiyasında Qazax, Tovuz, Şamaxı, Gəncə, Gədəbəyin "inqilabçı kəndlilərinin" nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə çağırılmış və müxtəlif ərazilərdə kəndliləri ayağa qaldırmaq üçün adamlar təyin edilmişdi⁵³. Gəncə quberniyasında yaranan gərgin vəziyyətə görə Zaqafqaziya Komissarlığı 1917-ci ilin dekabrın 26-dan etibarən burada hərbi vəziyyət də elan etmişdi⁵⁴.

Əvvəlcədən müəyyən edilmiş plana uyğun olaraq, 1918-ci il yanvarın 6-dan 20-dək Qazaxda kəndlilərinin geniş miqyaslı silahlı üsyanı baş vermişdi⁵⁵. Yanvarın 19-da bir gecədə bəy zümrəsindən 75 nəfər şəxs öldürülmüşdü ki, təkcə Zülqədərovların nəslindən öldürülənlərin sayı 20 nəfər idi. Bir neçə gün ərzində Gəncə və Qazaxda mülkədarlar Şamxorskilərin, Zülqədərovların, Qarabəyovlərin, Sultanovların və başqalarının Şamxor, Dəllər, Zəyəm, Qovlar, Xılına, Yuxarı Ayıblı və s. malikanələrində kəndlilər tərəfindən 100 min hektar torpaqları zəbt olunmuşdu⁵⁶. Sultanovlara və Zülqədərovlara qarşı hərəkətə Kərbəlayı Əsgər və Rəhim Hüseynov (bolşevik) rəhbərlik edirdi. Yanvarın əvvəlində Qazax sahə komissarı M.Hacıhəsənovun və Tovuz sahə komissarı M.Əliyevin

⁵⁰ «Воспоминания Мамедова М.Д...». ARPIİSSA, фонд 268, siyahı 23, iş 440, v.17.

⁵¹ «Революционного движения в Тауском районе Аз СССР». ARPIİSSA, фонд 456, siyahı 18, iş 49, v.31.

⁵² «Воспоминания Мамедова М.Д...». ARPIİSSA, фонд 268, siyahı 23, iş 440, v.11.

⁵³ «Воспоминания Мамедова М.Д...». ARPIİSSA, фонд 268, siyahı 23, iş 440, v.4.

⁵⁴ Zülfəli İbrahimov, *Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi*, Azərneşr, Bakı 1957, s.274.

⁵⁵ Исмаил Гусейнов, «Крестьянское движение в Азербайджане в 1917-1920 гг». В сборнике **Великий Октябрь и борьба за советскую власть в Азербайджане**, Баку, изд-во Академии Наук Азербайджана, 1958, с.224.

⁵⁶ **Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 гг.** Баку, Azərneşr, 1957, с.276.

rəhbərliyi altında üsyankar qüvvələr böyük torpaq sahibkarları Zülqədərovların 6 malikanəsini ələ keçirmişdilər. Sonradan Zülqədərovlar bu barədə Zaqafqaziya Komissarlığına şikayət məktubu ilə müraciət etmişdilər⁵⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəndli çıxışlarının belə bir miqyas alması müsəlman sosialist blokunu da narahat etmişdi. Seymin 15 (28) fevral iclasında İ.Heydəröv müsəlman sosialistlər adından Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində talanların eybəcər hal aldığını və bu səbəbdən Seymin təcili bu məsələyə baxmasını tələb etmişdi⁵⁸.

Təsadüfi deyil ki, bu üsyan rus ordusunun əsas eşelonlarının yola düşdüyü bir vaxta təsadüf etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Şaumyan Qafqazın fəvqəladə komissarı kimi öz vəzifəsinin icrasına başlamaq üçün yanvarın 7-də İ.Vasekin və İ.Kolomiytsovun müşayiəti ilə Bakıdan Tiflisə gedərkən Şamxor hadisələri ilə əlaqədar olaraq 8-13 yanvar tarixləri arasında Gəncədə qalmışdı⁵⁹. Daha sonra Tovuzda olmuş və yenidən erməni və Azərbaycan kəndlərində görüşlər keçirmişdi⁶⁰. S.Şamxorskinin Zaqafqaziya Komissarlığına ünvanladığı 1918-ci il 7 mart tarixli məktubunda da hadisələrdən öncə Şaumyanın M.Əliyevlə görüşdüyü bildirilir⁶¹. Bolşeviklər milli hərəkatın əsas mərkəzində – Yelizavetpol quberniyasında kəndli hərəkatını qızıqsıdırmaq və pərakəndə kəndli çıxışlarını mütəşəkkil üsyana çevirməklə Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı mübarizə üçün istifadə etməyə çalışmışdılar. Belə ki, hərəkatın məhz 1918-ci ilin yanvarında baş verməsi ilk növbədə cəbhəni tərk edən rus ordusunu tərk silah etməyə başlayan Azərbaycan milli qüvvələrinin diqqətini yayındırmış olurdu. Hərəkat eyni zamanda milli hərəkatın sosial-iqtisadi bazasına da güclü zərbə endirmiş olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Zülqədərovlar və Şamxorskilər, Sultanovlar Azərbaycanın ən iri torpaq sahibi olan bəylərindən idilər.

Müxtəlif təmayüllü erməni siyasi qüvvələrinin Azərbaycanda kəndli çıxışlarını gücləndirmək cəhdləri

Azərbaycan kəndlilərinin aqrar hərəkatında diqqət çəkən məqamlardan biri bu məsələ ilə bağlı bolşeviklər və daşnaklar arasında orta mövqeyin olmasıdır. Aqrar məsələyə dair tədqiqatlar aparən E.Hacıbababəyov öz məqaləsində məhz bu məsələyə diqqət çəkmişdi⁶². Belə ki, Zaqafqaziya Seyminin 20 mart (köhnə stillə 7 mart) iclasında Müsəlman fraksiyasının üzvü H.Ağayev daşnak partiyasının üzvü M.Arzumanoğlunun Şaumyana məktubunu oxuyaraq sonuncunun Azərbaycan kəndlilərini mülkədarlara qarşı qaldırmaqla əslində daşnaklarla bir mövqedən çıxış etdiyini göstərmişdi. Həmin məktub-

⁵⁷ *Большевики в борьбе ...*, s.246.

⁵⁸ Rəşad Rüstəmov vd., *a.g.ə.*, s.129.

⁵⁹ Zülfəli İbrahimov, *a.g.ə.*, s.276.

⁶⁰ «Воспоминания Мамедова М.Д...». *ARPIİSSA*, fond 268, siyahı 23, iş 440, v.20.

⁶¹ «Воспоминания Мамедова М.Д...». *ARPIİSSA*, fond 268, siyahı 23, iş 440, v.21.

⁶² Эльчин Гаджибабаев, «Первые попытки разрешения аграрного вопроса в Азербайджане накануне независимости (март 1917 – май 1918)», *Мüstəqillik yollarında. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 86 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu*, Bakı 2004, s.67.

da M.Arzumanov Şaumyana yazırdı: “Əziz Stepan, mən inanıram ki, sən bu hərəkətin (müsəlman kəndlilərin mülkədarlara qarşı çıxışlarının – A.Ə) inkişafı üçün hər cür kömək edəcəksən”⁶³.

Azərbaycan kəndlilərinin ayağa qaldırılması həmin vaxt həm bolşeviklərin, həm daşnakların marağına uyğun idi. Məsələ burasında idi ki, bölgədə müsəlman kəndlilərinin üsyanı olduğu halda, erməni kəndlisinin bundan nümunə götürərək sinfi düşmən kimi erməni mülkədarı üzərinə qalxması təhlükəsi də yox idi. Həmin vaxt Yelizavetpol quberniyasında təqribən 419 min erməni yaşayırdı⁶⁴ və onun da böyük hissəsi dövlət torpaqlarında yaşayan erməni kəndliləri idi. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində buraya köçürülən və daha sonra müharibə dövründə qaçqın kimi gələn ermənilər sözsüz ki, dövlət mülkiyyətində olan torpaqlarda yerləşdirilmişdi. Başqa sözlə, erməni bolşeviki və ya daşnak üçün erməni kəndlisinin sinfi oyanışı heç nə vermirdi. Yəqin ki, eyni səbəbdən də digər erməni sosialistləri (əsasən eser və qismən menşevik) müsəlman kəndlilərinin sinfi şüurunun artmasının qayğısına qalmaqda xüsusi canfəşanlıq göstərməkdə idilər. Hələ sentyabr ayında “Kafkazskiy teleqraf” qəzetində Bakıda yerləşən və qarşısına Gəncə ərazisində erməni kəndlilərini təşkilatlandırmaq məqsədi qoyan “Yelizavetpol erməniləri təşkilatı” barədə ardıcıl çap olunan bir neçə məqalədə tatar (azərbaycanlı) kəndliləri arasında da iş aparmağın zəruri olduğu göstərilirdi. Burada erməni və müsəlman kəndliləri arasında “qarşılıqlı anlaşmanın olmaması səbəbindən yerli seçkili orqanlarda yerləri bəylər və ağalar tutduğuna” diqqət çəkilirdi⁶⁵. Erməni sosialistlərinə çağırış edilirdi ki, onlar müsəlman kəndlilərini bəy, xan və ağaların himayəsindən azad etsinlər. Bildirilirdi ki, müsəlman kəndliləri arasına “demokratik amalları olan təbliğatçıları göndərin və onlara, azadlıq və demokratiya reallığına inamı tələq edin”⁶⁶. Hətta məqalə müəllifi Baqaturov (erməni sosial demokrati – A.Ə.) daha irəli gedərək müsəlmanlar arasında demokratik orqanların yaradılması işinin məsuliyyətini də erməni təşkilatlarının öz üzərinə götürməsinə də təklif edirdi⁶⁷.

Ermənilərin özlərinə gəldikdə isə, hesab olunurdu ki, erməni xalqının 80 faizinin kəndlilərdən ibarət olması və burada iri torpaq sahibkarlarının azlığı ermənilər arasında torpağın sosiallaşdırılmasını asanlıqla keçirməyə imkan yarada bilərdi⁶⁸. Cənubi Qafqazda aqrar məsələ barədə məqalədə erməni bolşeviki A.Mikoyan erməni kəndliləri ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan bu cəhəti nəzərə alaraq niyə məhz müsəlman kəndlilərinin

⁶³ Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая, 16-ое заседание, Тифлис 1918, с.14.

⁶⁴ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год, с.125.

⁶⁵ Алексей Демосфенович Богатуров, «М. Об организации армян Елисаветпольской губернии», **Кавказский телеграф**, № 49, Тифлис 11 сентября 1917, с.3.

⁶⁶ «Об организации армян Елисаветпольской губернии. Ответ Т. Тер-Григорянца Багатурову», **Кавказский телеграф**, №51, Тифлис 18 сентября 1917, с.3.

⁶⁷ «Об организации армян Елисаветпольской губернии. Ответ Багатурова», **Кавказский телеграф**, №52, Тифлис 25 сентября 1917, с.3.

⁶⁸ «Армянская жизнь. Крестьянский вопрос», **Баку**, №91, Баку 25 апреля 1917, с.5.

bəylərə qarşı mübarizə qaldırılmasının zəruri olduğunu bolşevik nöqtəyi-nəzərindən izah etmişdi. Erməni və müsəlman kəndlisi arasında fərqi göstərən Mikoyan erməni mülkədarlarının az olmasına görə ermənilərdə sinfi mübarizənin mümkün olmadığı və digər tərəfdən isə erməni kəndlilərinin asılı olduqları müsəlman bəylərinə qarşı mübarizə aparacaqları halda bunun milli zülmə qarşı mübarizə xarakteri daşıyacağını bildirdi. Müsəlman kəndlisinin bu cür fəaliyyətinin perspektivini isə Mikoyan belə izah edirdi: “Bu yolla tatar bəylərinin və müsəlmanlıq bayrağı altında aldadılmış kəndlilərin “müqəddəs birliyi”ni qırmaq və zəhmətkeş tatar kütlələrinin özləri üçün də təhlükəli olan “milli birlik”də çat yaratmaq olardı”⁶⁹. Erməni kəndlisi milli zülmə qarşı, müsəlman kəndlisi isə sinfi zülmə qarşı mübarizə etməklə zərbəni eyni hədəfə – bolşeviklərin əsas rəqibi olan Azərbaycan bəy və mülkədarlarına vurmuş olurdular. Nəticə etibarilə, müsəlman kəndlilərinin bəylərə qarşı çıxışları istənilən halda erməni siyasi maraqlarına cavab verildi.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, həm Zaqafqaziya Komissarlığı, həm də sonradan AXC dövründə aqrar çıxışların iştirakçılarının istintaqı zamanı zərərçəkənlər eyni mövqedə dayanaraq həmin yerdə aqrar hərəkatın olmasını inkar etmiş, baş verənləri kəndlilərin bəy əmlakını mənimsəməyə yönələn talançılıq və quldurluq hərəkatı kimi səciyyələndirmişdilər. Hücumlarda kasıb kəndlilərin deyil, daha varlı kəndlilərin iştirak etdiyi əsas kimi göstərilmişdi⁷⁰. Bununla belə baş vermiş aqrar hərəkatın xarakterik xüsusiyyətindən birinə, kəndlilərin bəylərə qarşı xüsusi amansızlığına diqqət yetirmək lazım gəlir ki, bu da öz növbəsində məhz sinfi düşmənçilik təbliğatının nəticəsi idi. Hərəkata rəhbərlik edən Müseyib və Səlim Əliyevlər, eləcə də digər kəndlilərin sırf sosial bərabərsizliyə qarşı mübarizə apardıqları göstərən faktlar kifayət qədərdir⁷¹. Onlar hələ müharibədən əvvəl Gəncə-Qazax və Tovuz ərazilərində kəndli çıxışlarının təşkilatçıları kimi Yelizavetpol Jandarm idarəsinin daimi nəzarəti altına düşmüşdülər⁷². Eyni zamanda onların hər ikisi bu hadisələrdən əvvəl hümmətçi kimi Müəssislər Məclisi seçkiləri zamanı fəal təbliğat aparmışdılar⁷³.

Komissarlığın tədbirləri nəticəsində aqrar hərəkatın vüsəti xeyli düşsə də, ümumiyyətlə hərəkat 1918-ci ilin mayına kimi davam etmişdi. Hətta mövcud vəziyyətdə hərəkat iştirakçıları Tovuzda öz idarəçiliklərini (“Bolşevik respublikası” kimi də qeyd

⁶⁹ Анастас Микоян, «Аграрный вопрос и помещичья контрреволюция в Закавказье» **Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района**, №231, Баку 13 января 1918, с.2.

⁷⁰ «Копия документов из Гянджинского Горархива о рев-ных событиях в Елисаветполья 1917-1918 гг.». ARPIİSSA, fond 276, siyahı 3, iş 217, v.32.

⁷¹ «Дело о грабежах и убийствах помещиков Елисаветполь и Казахских уездов», **ARDA**, fond 6, siyahı 1, iş 175, v.57^a.

⁷² «Революционного движения в Тауском районе Аз СССР», **ARPIİSSA**, fond 456, siyahı 18, iş 49, v.29.

⁷³ «Дело об открытом нападении Шыных-Айрум, Бозанчан усадьбы помещиков Елисаветполь Султановых и о поджоге их», **ARDA**, fond 6, siyahı 1, iş 179, v.21.

olunur⁷⁴ – A.Ə.) qurmuş və 5 ay ərzində Tovuzu əldə saxlamışdılar. Aqrar hərəkət Ərəş, Cavanşir, Şuşa, Lənkəran, Cavad, Quba və digər qəzalara da yayılmışdı.

Hesab etmək olar ki, Şamxor hadisələri ilə bir vaxtda baş verən aqrar çıxışlar Azərbaycan bəy və mülkədar sinfinin bolşeviklər və eləcə də digər sosialistlər tərəfindən yaradılan mənfi obrazına son ştrix olmuşdu. Kəndlilərin dağıdıcı hərəkətlərinin “effekti”ni gören Şaumyan fevralın 13-də (yanvarın 31-də) Azərbaycan kəndlilərinə müraciətlə çıxış etmiş və bəy və mülkədarların kəndlilərə düşmən olduğunu göstərərək müsəlman kəndlilərini milli komitələrə qarşı mübarizəyə çağırmışdı⁷⁵. Lakin Şaumyanın bu müraciəti milli siyasi qüvvələrin kəskin etirazına səbəb olmuşdu. Onların fikirlərini ifadə edən “Açıq söz” və “İttihad” qəzetlərində Şaumyanın Azərbaycan kəndlilərinə müraciətinə münasibət bildiren məqalə müəllifləri onun əsl məqsədini diqqətə çatdırır və “erməni kəndlisinin hal-hazırda öz bəy və dövlətliləri ilə bir yerdə qiyam edərək erməni millətinin müqəddəratını həll etmək ilə məşğuldurlar”⁷⁶, – deyərək müsəlman kəndliləri də milli mənafe naminə həmrəyliyə çağırmışdılar. Şaumyanın müraciətinin doğuracağı nəticələr o qədər aydın idi ki, hətta kadetlərin nümayəndəsi Baykov da Şaumyanın müsəlman kəndliləri bəylərə qarşı mübarizəyə bu çağırışını pisləmişdi⁷⁷.

Sosialistlər tərəfindən kənddə təbliğatçılıq işinin təşkili

Kəndlilərin fəallaşdırılmasına diqqət yetirən Bakı Soveti rəhbərliyi (Bu zaman Sovet bolşevik rəhbərliyi altında idi – A.Ə.) 1918-ci ilin əvvəlində Sovetin Qeyri-şəhər komissiyasının fəaliyyəti bərpa etməklə Bakı quberniyası kəndlərində təbliğatı artırmağa çalışmışdı. 1918-ci ilin birinci ay yarım ərzində Quba qəzasına 7, Lənkəran və Cavada 16 Bakı qəzasına 10 bolşevik təşviqatçı göndərilmişdi⁷⁸. 1918-ci ilin yanvarında Bakıda bir-birinin ardınca yaradılan beynəlmiləl “həmyerlilər birlikləri” (Yəni, burda erməni və müsəlman fəhlələri birlikdə olmalı idilər – A.Ə.) adlı bir neçə fəhlə təşkilatı da eyni məqsədlə yaradılmışdı. Həmin təşkilatlara üzv olan fəhlələr təbliğat məqsədilə öz kəndlərinə göndərilirdilər. Bunlardan biri yanvar 15-də Bala Əfəndiyevin sədrliyi ilə Bakıda yaradılan və Qazax və Gəncə qəzalarında, Qarabağda kəndlilərin silahlı hərəkətinin güclənməsinə çalışmalı olan “Beynəlmiləl Həmyerlilər” təşkilatı idi. Eləcə də, Bakıda Dağıstan və Terek, Tiflis həmyerli təşkilatları da var idi⁷⁹. Həmyerli təşkilatı Gəncə quberniyasının üsyançı kəndlilərinə kömək üçün pul vəsaiti toplayır və kəndə məzuniyyətə gedən fəhlələri təlimatlandırır onları ədəbiyyatla təchiz edirdi⁸⁰. Həmin dövr

⁷⁴ «Воспоминания Мамедова М.Д...». **ARPIİSSA**, fond 268, siyahı 23, iş 440, v.27.

⁷⁵ **Большевики в борьбе ...**, c.276.

⁷⁶ “Şaumyan müraciəti haqqında bir mülahizə”, **Açıq söz**, 12 fevral, №79, Bakı, 1918, s.1, “Zaqafqaziya müsəlman kəndli əhalisinə”, **Açıq söz**, №677, Bakı 9 fevral 1918, s.1.

⁷⁷ Борис Байков, «Захват власти или демагогия», **Баку**, №44, Баку 24 февраля 1918, с. 3-4.

⁷⁸ Zülfəli İbrahimov, **a.g.ə.**, s.271.

⁷⁹ Teymur Miralayev, **Bala Əfəndiyev**, Ayastan, Yerevan 1972, s.62.

⁸⁰ Zülfəli İbrahimov, **a.g.ə.**, s.272.

üçün bu təbliğatlar Azərbaycan milli hərəkətinə mane ola bilməsə də, aparılan iş bir qədər sonra AXC hakimiyyəti dövründə “öz bəhrəsini” vermiş və kəndlilərin yeni çıxışlarına baza yaratmışdı.

Aqrar məsələnin mühümlüyü Cənubi Qafqazda yeni yaradılan hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini (fevral-may 1918) də onun həlli üçün addım atmağa məcbur etmiş, və Seym özünün aqrar qanun layihəsini qəbul etmişdi. Əslində qanun layihəsinin qəbulu ilk növbədə Seymin gürcü fraksiyasına lazım idi və onlar məhz öz istəklərini reallaşdırmış olurdular. Qanun layihəsi torpaq üzərində mülkiyyətin əvəzi ödənilmədən torpaq komitələrinə verilməsini nəzərdə tuturdu⁸¹. Lakin torpağın sosiallaşması – torpaq komitələrinin mülkiyyətinə verilməsi ideyası azərbaycanlı kəndlilərin geniş təbəqəsi tərəfindən dəstəklənməmişdi⁸² və Azərbaycan kəndinin reallıqlarını nəzərə almırdı. Bununla belə, mövcud vəziyyətdə Seymdə təmsil olunan Azərbaycan siyasi qüvvələrindən Hümmət təşkilatı (menevik hümmətçilər – A.Ə), Sosialist bloku və İttihad bu layihəni dəstəkləmişdilər. Sonda Müsavat və bitərəflər də ziddiyyət yaratmayaraq bu layihəyə səs vermişdilər. Ümumiyyətlə isə, həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən torpaq komitələri bütünlükdə mülkədarların nəzarəti altında olduğuna görə torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun torpaq komitələrinə verilməsi mülkiyyətin məzmununun deyil, yalnız formasının dəyişməsinə səbəb ola bilərdi⁸³.

Aydın idi ki, Cənubi Qafqaz üçün aqrar məsələnin vahid həlli yolu mümkün deyil. Qeyd olunduğu kimi, Müsavatın aqrar proqramı mövcud sosial təbəqələşmə vəziyyətində Azərbaycanda aqrar məsələnin həlli üçün ən optimal variant idi, lakin möhkəm siyasi hakimiyyət olmadan onun həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Yaranmış şəraitdə Azərbaycan milli qüvvələri hələ ki, kəndli amilini deyil, siyasi amilləri nəzərə almağa məcbur olmuşdular.

Bəs, Azərbaycanın ayrıca bir hissəsində – Bakı quberniyasında hakimiyyəti əlinə keçirən bolşeviklər kəndli amilindən nə dərəcədə istifadə etdilər?

Bakı Xalq Komissarları Soveti yarandıqdan sonra aqrar məsələ və kənddə idarəçilik

Mərkəzdə bolşeviklərdən fərqli olaraq burada onlar “Torpaq haqqında dekret”i hakimiyyəti ələ keçirəndən iki ay sonra elan etmişdilər. Halbuki yeni hakimiyyətin bütün tədbirləri sırasında onun doğrudan da sosialist mahiyyəti daşdığına Azərbaycan xalqına, daha doğrusu onun çoxminlik yoxsul kəndli kütləsinə nümayiş etdirəcək mühüm tədbir aqrar məsələnin həlli ola bilərdi. Nə qədər birtərəfli səsənsə də, hesab etmək olar ki, Bakı Xalq Komissarları Soveti (Bakı XKS) soyqırımına məruz qalan və onsuz da bolşevik hakimiyyətini “qəbul” etməli olan Azərbaycan kəndlisinin rəğbətini qazanmağa tələs-

⁸¹ Rəşad Rüstəmov vd., **a.g.ə.**, s.129.

⁸² Rəşad Rüstəmov vd., **a.g.ə.**, s.130.

⁸³ Rəşad Rüstəmov vd., **a.g.ə.**, s.130.

mirdi. Əks halda, mərkəzi bolşevik hakimiyyətinin yerli orqanı olaraq Bakı XKS onun hazır torpaq haqqında dekretinə uyğun olaraq öz dekretini dərhal elan etməli idi. Çünki bolşeviklər də Rusiyada hakimiyyətə gələrkən bu dekreti yerlərdə heç bir təşkilatı və hazırlıq işləri görmədən elan etmişdilər və vədlərinə sadıqlıyı göstərməklə kəndlilərin dəstəyini qazanmaq üçün bu addımı atmışdılar. Bakıda isə bu məsələ soyqırımı yolu ilə hakimiyyətdə möhkəmlənmiş Bakı bolşevikləri üçün mövcud vəziyyətdə sadəcə olaraq əhəmiyyətsiz idi. Halbuki Azərbaycanda ən pis vəziyyətdə olan dövlət kəndliləri də məhz Bakı quberniyasında yaşayırdılar⁸⁴ və onlara torpaqların verilməsi bəy-mülkədar müqaviməti ilə rastlaşmamalı idi. Digər tərəfdən, Bakı bolşeviklərinin soyqırımı “vasitəsi”ndən istifadə etmələri onların aqrar siyasətində də öz mənfəətini göstərməkdə idi. Sözsüz ki, torpaq məsələsinin həlli dəqiq statistik göstəricilərin toplanmasını tələb edirdi və Bakı quberniyasının qəzalarında bunu aparmaq çox çətin bir iş idi. Bolşevik hakimiyyəti özü Azərbaycan kəndlisini torpaqlarından dərbədar salmışdı. Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, yaz əkin işləri başlasa da torpaq məsələsinə baxılmırdı. Mövcud müxalifliyi dəf etmək üçün Bakı XKS ilk növbədə yerlərdə inzibati hakimiyyəti möhkəmləndirməyə və kəndlilərin təşkilatlandırılmasına, kəndli sovetlərinin yaradılmasına başlamışdı. 1918-ci il mayın I yarısında Şamaxı qəzasında, mayın 24-26-da Bakı qəzasında, iyunun 15-də Muğanda kəndli deputatlarının qurultayları bu məqsədlə keçirilmişdi. Bu zaman isə söhbət bolşevik-daşnak ordusunun qarşısında təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmayan müsəlman kəndlisinin öz mövcudluğunu təmin etmək məqsədi ilə sovetlərin təşkilinə səs verməsindən gedir. Lakin bolşeviklərin gözləntilərinin əksinə olaraq kənd sovetlərinin tərkibinə yoxsullar deyil, daha çox qolçomaq kəndlilər seçilirdi⁸⁵. Bu cür tərkib bolşevikləri qane etmədiyindən Bakı Qəza İK kənd sovetlərinin seçki ilə deyil, təyinatla təşkilinə başlamışdı⁸⁶.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması və bundan dolayı yaranan yeni siyasi şərait bolşevik hakimiyyətini tələsdirirdi. Mövcud vəziyyət Azərbaycan kəndlisini mülkədarın təbii müttəfiqinə çevirirdi. Hesab etmək olar ki, Bakı XKS AXC ilə müharibə başladıqdan sonra kəndliləri qəti şəkildə milli qüvvələrdən ayırmaq məqsədilə bir cəhd edərək iyunun 18-də “Cənubi Qafqaz və Dağıstanda torpaqların sosiallaşdırılması” barədə dekreti vermişdi. Diqqəti bir məqam da cəlb edir ki, Mərkəzdə Lenin Torpaq komissarı vəzifəsini sol eserlərin nümayəndəsinə vermişdi. Şaumyan isə Bakı XKS-də əvvəlcə Torpaq komissarı vəzifəsini sağ eser – S.Saakyana təklif etmişdi⁸⁷. Yalnız onun bu təklifdən imtina etməsindən sonra, sol eser M.H.Vəzirov bu vəzifəyə təyin edilmişdi.

⁸⁴ Дилара Исмаилзаде, **Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX – начало XX в.** Наука, Москва 1982, с.173.

⁸⁵ **Большевики в борьбе...**, с. 449.

⁸⁶ «Бакинский уездный исполнительный комитет», **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**, fond 1058, siyahı 1, iş 15, v. 1.

⁸⁷ «Заседание Совета Рабочих Солдатских Матросских Депутатов от 25 апреля», **Бакинский рабочий**, №76, Баку 27 апреля 1918, с.2.

Müsəlman eserlərin torpağın sosiallaşdırılması ideyasının müsəlman kəndlilər arasında rəğbət yaradacağı və ya bu işin uğuru barədə düşüncələri isə reallıqdan uzaq olmaqla yalnız onların ədalət və bərabərliklə bağlı sosialist və islami görüşlərin vəhdətindən doğan siyasi ideyaları ilə bağlı idi. Ümumiyyətlə, müsəlman eserlər kəndli komitələri seçkiləri ilə, yəni kəndlinin idarəçilikdə iştirakına nail olmaqla dəyişikliklərə ümid edirdilər. Buna görə də, Mart hadisələrindən bir az əvvəl martın 18-də özünün muxtar bir təşkilat (“Əkinçi” təşkilatı) olduğu elan edən müsəlman eserləri öz qarşısına əsas vəzifə olaraq Bakı quberniyası kəndlərinin təşkilatlanması və Bakı Soveti sıralarında onların sayının artırılması, sonrakı vəzifə olaraq isə Cənubi Qafqaz kəndlilərinin təşkilatlanması və Diyar Kəndli Mərkəzinin yenidən seçilməsi vəzifələrini qoymuşdu⁸⁸.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzdə Lenin hökuməti inqilabdan sonra ilkin dövrdə kəndlilərin inqilabdan uzaqlaşmaması üçün torpağın sosiallaşdırılmasına getmişdi. Həmin vaxt Rusiya kəndlisi nə torpağın milliləşdirilməsi ideyasını anlaya bilirdi nə də, bolşeviklər onu həyata keçirmək imkanına malik deyildilər. Rusiya kəndi üçün xarakterik olan icma qaydalarını köklü dəyişməyən sosiallaşdırma məqsəduyğun idi. Lakin qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan kəndlisi torpağın sosiallaşdırılmasında deyil, xüsusi mülkiyyətə verilməsində maraqlı idi.

Nəticə

Göründüyü kimi, kəndli amili 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə ciddi təsir etmişdi. Əvvəla, kəndlilər Azərbaycanın əhalisinin əsas kütləsi idi. Yeni siyasi dövrün ab-havası burada da kəndlini fəallaşdıraraq potensial müxalif qüvvəyə çevirməkdə idi. Bu səbəbdən də siyasi qüvvələr kəndliləri ən çox narahat edən aqrar məsələnin həlli ilə bağlı öz mövqelərini ortaya qoymalı idilər. Lakin bu məsələnin yalnız möhkəm siyasi hakimiyyət olduğu halda həll edilməsi mümkün idi. Qalan bütün hallarda isə bu siyasi qüvvələr arasında mübarizədə qarşılıqlı ittihamlar üçün arqument kimi istifadə edilmişdi. Mahiyyət etibarı ilə ilk növbədə sosial xarakter daşıyan aqrar çıxışlar isə Şaumyanın siyasi fəaliyyəti ilə siyasi təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdu.

Aqrar məsələdə Azərbaycan milli qüvvələrinin gözləmə mövqeyi bolşeviklərin ritorikasında Müsavatın “burjua və mülkədar-bəy partiyası” kimi ittiham olunmasına imkan vermişdi. Lakin Müsavat partiyası bu ittihamları təkzib etmək üçün real addım atmaq imkanından məhrum idi. Ümum-Azərbaycan milli partiyası mövcud şəraitdə ilk növbədə Bakıdakı müsəlman fəhləsinə və ümumən siyasi cəhətdən qeyri-yetkin və əsasən də ətalətdə olan müsəlman kəndlisinə deyil, milli burjuaziya və mülkədar təbəqəsinə arxalanmalı idi və milli maraq bunu tələb edirdi.

⁸⁸ «Резолюция принятая на общем собрании членов мусульманской секции партии социалист-революционеров. 18 марта», **Бакинский рабочий**, №74, Баку 25 апреля 1918, с.4.

Bolşeviklərin birinci hakimiyyəti dövründə (1918 mart-iyul) Azərbaycan kəndlisinə müncər etmək istədikləri, lakin onlar üçün cəlbədicilərin olmayan torpağın sosiallaşdırılması barədə dekreti həyata keçirilməmiş qaldı. Bununla belə, bolşeviklər kəndli amilinin mühümlüyü və aqrar məsələ ilə bağlı səhvlərindən gələcək üçün “dərs” almışdılar. Azərbaycan kəndində sosial ziddiyyətlərdən yararlanmağa çalışan bolşeviklər sonrakı dövrdə kənddə təbliğat işinə daha çox diqqət ayırmış və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aqrar məsələnin həllinin gecikməsindən istifadə edərək kəndlilərin milli hökumətə qarşı çıxışlarının artmasına nail olmuşdular.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Arifə Adıgözəlova, **Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda idarəçilik sistemi**, Bakı, Elm və Təhsil, 2017.
2. **Azərbaycan tarixi: [7 cildə] (1900 – 27 fevral – 1920)**, c.5, Bakı, Elm, 2001.
3. Xasay Əliyev, **Azərbaycanda sosialist inqilabının bir sıra xüsusiyyətləri**, Bakı, Azərneşr, 1970.
4. Hacıbaba Əzimov, **İnqilab dövründə Azərbaycanda kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə**, Bakı, Elm, 1976.
5. C. Hüseynov, **Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda aqrar münasibətlər**, Azərbaycanda inqilabi hərəkatın sosial-iqtisadi zəmini (XIX-XX – əsrin əvvəli), Bakı, Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1983.
6. Almaz İbrahimova, **Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər)**, Bakı, Elm, 2010.
7. Zülfəli İbrahimov, **Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi**, Bakı, Azərneşr, 1957.
8. Məcid Katibli, **Gədəbəy bolşevik təşkilatının tarixindən**, Bakı, Azərneşr, 1962.
9. Teymur Miralayev, **Bala Əfəndiyev**, Yerevan, Ayastan, 1972.
10. Əli Rəhimov, **1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi**, Bakı, Azərneşr, 1962.
11. Rəsulzadə Məmməd Əmin, “Kəndçilər ittifaqı”, **Açıq söz**, №497, Bakı 14 iyun 1917.
12. Rəşad Rüstəmov vd., **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü**, Bakı, Turxan NPB, 2018.
13. Seyfəddin Səməndərov, **1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ**, Bakı, Meqa – H., 2009.
14. Svyatoçovki Tadeuş, “Rusiya Azərbaycanı 1905-1920”, Bakı, **Azərbaycan**, №11, 1989, s.117-152.

15. “Şaumyan müraciəti haqqında bir mülahizə”, Bakı, **Açıq söz**, №79, 12 fevral 1918, s.1.
16. Nəsiman Yaqublu, **Müsavat partiyasının tarixi**, Bakı, Adiloğlu, 2012. (pdf)
17. “Zaqafqaziya müsəlman kəndli əhalisinə”, Bakı, **Açıq söz**, №677, 9 fevral 1918, s.1.

Rus dilində

18. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Под. ред. Ставровского. Баку, Типография газеты Азербайджан, 1920.
19. Гаджибаба Азимов, **Великий Октябрь в Азербайджане**, Баку, Аз. Гост. Изд., 1987.
20. «Армянская жизнь. Крестьянский вопрос», **Баку**, №91, Баку 25 апреля 1917, с.5.
21. Ахмед Ахмедов. **Азербайджанские тюрки в революции 1905 года**, ИПО Азербайджан Милли Энциклопедия, Баку, 2002.
22. Алексей Демосфенович Багатуров, «М. Об организации армян Елисаветпольской губернии», **Кавказский телеграф**, №49, Тифлис 11 сентября 1917, с.3
23. «Бакинский уездный исполнительный комитет», **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**, fond 1058, siyahı 1, iş 15, v. 1.
24. «Бакинская жизнь. Циркуляр Особого Закавказского Комитета», **Каспий**, №194, Баку 31 августа 1917, с.3.
25. Борис Байков, «Захват власти или демагогия», **Баку**, №44, Баку 24 февраля 1918, с. 3- 4.
26. **Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане**, Документы и материалы. 1917-1918 гг., Баку, Azərnəşr, 1957.
27. «В Закавказском Комиссариате», **Каспий**, № 272, Баку 13 декабря 1917, с.5.
28. «В Мусульманском комитете», **Каспий**, №157, Баку, 16 июля 1917, с.6.
29. «Воззвание Бакинского Совета», **Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района**, № 32, Баку, 11 мая 1917, с.1-2.
30. «Воспоминания Мамедова М.Д. о крестьянском движении в 1917-1920 гг. и установлении Сов. власти в Елисаветпольской губернии», **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**, fond 268, siyahı 23, iş 440.
31. Эльчин Гаджибабаев, «Первые попытки разрешения аграрного вопроса в Азербайджане накануне независимости (март 1917 – май 1918)», **Müstəqillik yollarında. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 86 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu**, Bakı 2004, s. 54-76.
32. Гасан Гасанов, **Из истории северезербайджанской деревни в конце XIX – начале XX вв.**, Баку, Тахсил, 2007.

33. Исмаил Гусейнов, «Крестьянское движение в Азербайджане в 1917-1920 гг.». В **сборнике Великий Октябрь и борьба за советскую власть в Азербайджане**, Баку, Изд-во Академии Наук Азербайджана, 1958, с.217-265.
34. «Дело о грабежах и убийствах помещиков Елисаветполь и Казахских уездов», **ARDA**, fond 6, siyahı 1, iş 175.
35. «Дело об открытом нападении Шыных-Айрум, Бозанчан усадьбы помещиков Елисаветполь Султановых и о поджоге их», **ARDA**, fond 6, siyahı 1, iş 179.
36. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая, 16-ое заседание, Тифлис 1918, с.14.
37. «Заседания Совета Бакинских Мусульман Общественных Организаций 23 августа», **Каспий**, №190, Баку 25 августа 1917, с.6.
38. «Заседание Совета рабочих и военных депутатов от 25 апреля», **Бакинский рабочий**, №76, Баку 27 апреля 1918, с.2.
39. Исмаилзаде Дилара, **Русское крестьянство в Закавказье. 30-е годы XIX – начало XX в.**, Москва, Наука, 1982.
40. «Кавказ и Закаспий», **Баку**, №55, Баку 14 июля 1917, с.3.
41. «Копия документов из Гянджинского Горархива о революционных событиях в Елисаветполе 1917-1918 гг.», **ARPIİSSA**, fond 276, siyahı 3, iş 217
42. «Революционного движения в Тауском районе Аз СССР», **ARPIİSSA**, fond 456, siyahı 18, iş 49.
43. Микоян Анастас, «Аграрный вопрос и помещичья контрреволюция в Закавказье», **Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района**, №231, Баку 13 января 1918, с.2.
44. «Мусульманская жизнь», **Каспий**, №135, Баку 20 июня 1917, с.6.
45. «Мусульманская жизнь», **Каспий**, №149, Баку 7 июля 1917, с.6.
46. «Мусульманский съезд», **Каспий**, №86, Баку 20 апреля 1917, с.3.
47. «Мусульманский съезд», **Каспий**, №89, Баку 23 апреля 1917, с.4.
48. «Об организации армян Елисаветпольской губернии. Ответ Т.Тер-Григорянца Багатурову», **Кавказский телеграф**, №51, Тифлис 18 сентября 1917, с.3.
49. «Об организации армян Елисаветпольской губернии. Ответ Багатурова» **Кавказский телеграф**, №52, Тифлис 25 сентября 1917, с.3.
50. **Очерки Коммунистической Партии Азербайджана**, Аз. Гос.изд., Баку 1963.
51. Игорь Рубенович Пичилян, «Резолюция крестьянского съезда», **Баку**, №150, Баку 8 июля 1917, с.3.
52. «Постановления Гянджинского Окружного Суда», **ARDA**, fond 6, siyahı 2, iş 11.
53. «Постановление Особого Закавказского Комитета об организации местной власти в пределах Закавказья 27 апрель 1917 г.», **ARPIİSSA**, fond 276, siyahı 7, iş, 208.

54. «Протокол заседания Совета рабочих и военных депутатов сост. 12 апреля», **Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района**, 14 апреля, №11, Баку 1917, с.2.
55. «Резолюция, принятая на общем собрании членов мусульманской секции партии социалист-революционеров. 18 марта», **Бакинский рабочий**, №74, Баку 25 апреля 1918, с.4
56. «Что даст рабочим социализация земли?», **Знамя труда**, №7, Баку 22 мая 1917, с.1.
57. Алевсат Умаев. **Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX – начале XX века**, Элм, Баку 2002.
58. Hadji-bey, «Елисаветпольские впечатления», **Каспий**, №232, Баку 17 октября 1917, с.6.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əzimova Aygün Səfər qızı – Böyük elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.

Azimova Aygun Safar– Senior researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS, Azerbaijan, Baku.